

А. В. ХАРЧЕНКО, канд. іст. наук, ст. викладач, НТУ «ХПІ»

З ЖИТТЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ ХАРКОВА КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.: КОНФОРМІЗАЦІЯ ПІД БАТОГОМ

У статті автор досліджує історію формування єврейської громади Харкова наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Формування громади відбувалося на тлі модернізації її традиційних інститутів. Центральна і місцева влада проводила дискримінаційну політику щодо єврейського населення. Вивчення взаємодії влади на різних рівнях дозволяє говорити про поєднання імперської та ліберальної моделі в підході до єврейської громади.

Ключові слова: акультурація, єврейське населення, модернізація, селективна інтеграція, Харків.

Вступ. Відносно досліджуваного періоду в житті єврейського населення Російської імперії, дослідники нерідко використовують такі його характеристики, як цілісність та унікальність [15, с. 12]. Домінуючою тенденцією розвитку називають модернізацію, розглядаючи цей процес як час безпрецедентних змін у соціально-економічному, політичному, інтелектуальному житті. В умовах урбанізації відбувалась еволюція форм соціальної організації – трансформування традиційних інститутів єврейської громади, зростання ролі секулярних інститутів, укріплення позицій інтелігенції. На думку російського дослідника А. Міллера, у пореформений період навіть «Смуга осілості» ставала все більш прозорою для окремих категорій населення [9, с. 418].

Метою даної статті є дослідження формування єврейської громади Харкова в умовах її модернізації. Також ми простежили співвідношення між політикою, що декларувалась центром по відношенню до євреїв та її втіленням у життєвих реаліях губерньського міста.

Виклад основного матеріалу. Для реалізації поставленої мети ми застосували теорію селективної інтеграції. Її автором є американський історик Б. Натанс [13]. Теорія викликала жваву наукову дискусію а її положення були прийняті багатьма дослідниками.

Б. Натанс досліджував соціокультурні аспекти життя єврейської громади Російської імперії, вписавши його в історичний контекст обраного періоду. За точку відліку дослідник обирає символічний для євреїв Російської імперії 1881 р. Це був рік перших погромів, що мали антесимітське забарвлення, призвели до людських жертв і стали шокуючою дійсністю для єврейського населення, чимало представників якого сподівались на можливість інтеграції у російське суспільство. Б. Натанс відкидає тезу про імперію, що постійно намагається піддати асиміляції своїх євреїв. Використовуючи термін – «селективна інтеграція», який він протиставляє процесу єврейської емансипації, дослідник демонструє «вживання» різних соціальних прошарків єврейського населення в імперське суспільство за межами «Смуги осілості». Територіальні межі дослідження – столиця імперії – Санкт-

Петербургу. Діюче законодавство в означений період зберігало риси дискримінаційного по відношенню до євреїв і продовжувало доповнюватись новими нормами. Незважаючи на це, чисельність єврейської громади у Санкт-Петербурзі продовжувала зростати. Натанс вважає, що переселенню у місто кваліфікованих євреїв сприяла низка обставин, а Петербург таким чином надавав приклад іншим регіонам імперії.

Представлена вище теорія суперечить традиційному уявленню про умови існування єврейської громади в Російській імперії досліджуваного періоду. Найчастіше в науковій літературі можна було зустріти визначення політики уряду Александра III, як антисемітської, а становище єврейського населення майже нестерпним [16; 23; 24]. Реалізація такої політики вважалася характерною для всіх регіонів держави. В тому числі, для «українських» губерній імперії. На прикладі губернського міста – Харкова, ми дослідили те, яким чином політика, що декларувалась центром по відношенню до євреїв втілювалась, так би мовити, на місцях.

Харків наприкінці XIX ст. був великим культурним і торгівельно-промисловим центром потужного регіону, містом яке динамічно розвивалось. Незважаючи на те, що Харків знаходився поза «Смугою осілости», єврейська громада у пореформений період була постійною складовою місцевого населення, маючи тенденцію до кількісного зростання. Вже у 1859 р. право постійного мешкання у Харкові було надано купцям першої гільдії. Пізніше цей дозвіл було поширено на ремісників, лікарів, випускників вищих навчальних закладів, військових і ще деякі соціальні групи. У 1879 р. в Харкові було зареєстровано 5194 постійно мешкаючих єврея, а під час перепису 1897 р. ця цифра зросла до 9848 осіб, що становило близько 6 % від населення міста. Наприкінці XIX – на початку XX ст. приріст єврейського населення Харкова був вищим за середні показники зростання населення міста [21, с. 80].

Євреї були найбільш урбанізованим етносом Російської імперії. В цьому аспекті Харківська губернія підтверджує загальну статистику. У другій половині XIX ст. єврейське населення міст губернії дорівнювало 93,2 % від загального числа представників етносу в регіоні. Для порівняння – рівень урбанізації українців становив 9,9 %, німців – 30,9 % [Цит. за 21, с. 81].

Єврейська громада Харкова зберігала традиційні риси, однак вплив оточення відчувався дедалі більше, відбиваючись зокрема у зростанні кількості російськомовних євреїв. Така ситуація отримала назву «акультурації». В сучасних дослідженнях цей термін деякою мірою виступає заміною «асиміляції» з її однозначно негативною конотацією. Теза щодо акультурації є ще одним з постулатів теорії Б. Натанса і знов таки, начебто слугує підтвердженням теорії селективної інтеграції – єврейське населення міста постійно зростає за рахунок представників окремих категорій (купців, ремісників тощо) і підпадає під акультураційні впливи суспільного оточення.

Залишається питанням, якою мірою визначенню кваліфікованих, «корисних» категорій відповідають ті соціальні групи євреїв, що вони поповнювали харківське населення. А також, чи дійсно вони відповідають уявленню щодо певної селективності таких груп, про яку повідомляє Б. Натанс. Дійсно, серед євреїв

Харкова були лікарі та юристи, військові та студенти, заможні купці – власники гуртових складів, ломбардів, банків та заводів. Та в першу чергу, єврейське населення Харкова – це кравці та швачки, торговці-лахмітники, робітники поліграфії та металообробки, що працювали на дрібних підприємствах і в маленьких майстернях [14]. Таке масове проникнення єврейського населення до не надто престижних сфер економіки вочевидь вступає у протиріччя з тезою Натанса щодо «елегантної» селективності Петербургу, як імперського взірця.

Єврейська громада перманентно виступала підставою для хвилювання з боку місцевої політичної та господарчої еліти. Незважаючи на постійну присутність євреїв у Харкові та їх питому вагу в економічному житті міста, місцева влада з великою підозрою ставилась до присутності іудеїв. Користуючись постановами, які забороняли постійне проживання в місті особам іудейського сповідання, місцеві чиновники дозволяли собі безапеляційно повідомляти про те, що: «Єврейської громади як юридичної особи у Харкові не існує» [4, арк. 30].

У 1883 р. харківський громадський діяч, колишній міський голова Є. Гордієнко із занепокоєнням відзначав: «торгівля та інші промисли переходять до рук прибулого населення, з наших ринків витискуються наші міщани, замість них євреї займаються дрібною торгівлею, близький день, коли вся торгівля у Харкові стане єврейською» [1, с. 116].

У випадку євреїв які обрали своїм заняттям торгівлю, крім пильної уваги з боку влади, неприємності підстерігали і через конкуренцію з православними колегами у комерційній сфері. Засоби цієї конкуренції не завжди залишались у економічній площині. Крім того, економічні конфлікти всередині громади також іноді вирішувались за допомогою позаекономічних методів, наприклад у формі звернень до влади.

Євреям було необхідно підтверджувати законність своєї присутності у Харкові в різних життєвих ситуаціях. Так, міщанин Бенціан Юровський клопотав з приводу видачі документу який міг би засвідчити його право на постійне проживання у Харкові. Таке свідоцтво було необхідним для влаштування його десятирічного сина Авраама-Бера до освітнього закладу [6, арк. 6].

Однією з легальних можливостей перебування євреїв у Харкові був найм у прислугу до купців-одновірців. Але, незважаючи на такий вповні легітимний привід для перебування у місті, місцеві органи влади нерідко гальмували такі спроби. Так, у 1901 р. купець другої гільдії Арон Вігдергауз був змушений звернутись до харківського губернатора за дозволом тримати у своєму будинку прислугу «єврейського віросповідання», через попередню відмову задовольнити його прохання місцевим повітовим справником. В своєму проханні до губернатора А. Вігдергауз повідомляв, що його батько – солдат у відставці, відбував службу ще до Х ревізії, а сам він приписаний до Харківського купецтва з 1891 р. [5, арк. 1]. На запит з канцелярії губернатора відносно причини відмови місцевому старожилу, справник повідомив, що він заборонив двом євреям – Воловику та Красовицькому влаштуватись в якості прислуги до будинку Вігдергауза. Причиною було непредоставлення ними свідоцтв, що дозволяли залишити місце попереднього

проживання в смузі єврейської осілості (обидва як з'ясувалось були записані до міщан Глухова) [5, арк. 5].

Нерідко органи влади ініціювали перевірки, спрямовані на з'ясування законності перебування євреїв у Харкові. Так, у 1911 р. до харківського губернського правління було подано рапорт поліцмейстера щодо безпідставності перебування міщанина Мордуха-Лейби Шапіро в якості прислуги у будинку купця першої гільдії Залмана Добкіна [6, арк. 5]. Ця справа потягла за собою офіційне розслідування, наслідком якого стало рішення про заборону проживання у Харкові шістьом особам єврейської національності. На момент судової постанови кожен з приречених на вигнання проживав у Харкові не менше чотирьох років. Пізніше харківський поліцмейстер звітував про виконання вироку: троє євреїв були вислані негайно, двоє були поставлені під нагляд поліції до виконання судового вердикту, один зник, залишивши дружину, яка мала законне право на проживання [6, арк. 55].

Іноді перевірки щодо легальності перебування євреїв у Харкові ініціювались «чутливими» до цієї проблеми пересічними громадянами. Який розголос та рівень офіційної реакції з боку влади набували такі звернення вірнопідданих маємо можливість прослідкувати на прикладі справи «Про незаконне проживання у місті Харкові великої кількості євреїв» [7, арк. 1-11]. 19 січня 1879 р. на ім'я Федіра Іванова, члена Харківської міської управи, завідуючого міськими ринками, було надіслано розпорядження від його установи. У розпорядженні Ф. Іванову пропонувалось звернути особливу увагу під час розподілу торгових місць, на осіб іудейського віросповідання. В першу чергу з приводу законності їх перебування у Харкові, по друге щодо права займатись торгівлею в місті. В той же час, звернення від міської управи про необхідність уважного вивчення питання законності наданих євреям свідоцтв на право торгівлі надійшло до Харківської міської депутації. Підставою для звернення начебто були скарги місцевого населення на постійні порушення процедури видачі таких документів.

Ініціював появу всіх вищезгаданих звернень донос міщанина Василя Бистровського до Харківської міської управи. Автор доносу вочевидь був знайомий із сучасними для нього європейськими антисемітськими публікаціями. Демонструючи непересічний «літературний талант» пан Бистровський повідомляв наступне: «Осман-бей, у своєму історичному, хоча й стислому дослідженні передрікав підкорення світу євреями...сумне пророцтво. За законом євреї у Харкові без сумніву не повинні жити » (автор доносу посилається на відомий у Європі антисемітський памфлет «Завоювання світу євреями» написаного Ф. Мілінгеном під псевдонімом Осман-бея і виданого в той час в Італії) [7, арк. 3]. Однак між собою євреї говорять про те, що закон на папері, корисніше йти в обхід закону. Таким чином, кожен єврей, видаючи себе наприклад за ремісника, легко отримує потрібне свідоцтво, яке надає йому підстави законного перебування у місті.

Надалі, замість того, щоб як це лічить законослухняному міщанину, виконувати свої професійні обов'язки, такий єврей займається здебільшого всілякими спекуляціями. А між тим, «інші євреї, які не сплачують податків, торгують під його ім'ям». Як наслідок, збитків зазнають держава і суспільство. Євреї «ледве не

партіями, зовсім не звані, сміливо входять до чужих домівок з пропозицією продавати та купувати, останнє задешево» [7, арк. 3].

На Благовіщенському ринку Бистровський начебто став свідком продажу євреями навіть «святих ікон». Тільки наостанок своєї скарги автор знайомить нас з особистими мотивами, які й пояснюють її появу. Виявляється, пан Бистровський хотів придбати у єврея-лахмітника на ринку якусь річ, що надзвичайно йому приглянулася і дуже образився через небажання торговця поступатися в ціні.

Так чи інакше, представники влади не відкладаючи відреагували на звернення міщанина й прикінцевим вердиктом стало рішення щодо необхідності перевірки всіх євреїв, що проживають у Харкові. Ті особи, які не могли б довести законність перебування на території міста підлягали виселенню за його межі. В офіційному рішенні відзначалось: «Неодноразово повідомляли мешканці, що кількість євреїв які мешкають у місті з кожним роком зростає і тепер їх проживає тут не менше десяти тисяч. Живуть вони, видаючи себе за ремісників, займаючись спекуляціями і захопивши у власні руки всю дрібну торгівлю на шкоду «корінному російському населенню»» [7, арк. 4].

Після цього розгляд справи піднявся вгору на ще один бюрократичний щабель. Харківське губернське правління звернулось до міського голови, з вимогою доручити старшому чиновнику з особливих доручень Дееву, за участі членів міської управи, ремісничої управи і поліцейських чинів, здійснити перевірку всіх євреїв які перебувають у місті з метою з'ясування законності їх знаходження у Харкові. У відповідь управа доручила своєму члену – вищезгаданому Іванову увійти до новоствореної комісії з метою «сприяння зменшенню кількості євреїв, що мешкають у місті і для запобігання її збільшенню у подальшому» [7, арк. 6].

Такі дії підтримала і Санітарна рада міста, звернувши увагу на небезпеку торгівлі у Харкові старим одягом та білизною. Для розуміння цього зауваження достатньо згадати результати всеросійський перепис 1897 р., за результатами якого саме цей вид діяльності був названий одним з основних для єврейського населення міста [14]. Санітарна рада навіть заявила про небезпеку чумної хвороби, через «надзвичайну неохайність у житлах євреїв і надмірну скупченість у них» [7, арк. 6].

Однак незважаючи на такі рішучі заяви влади, які здавалось би загрожували існуванню єврейської громади Харкова, справа виявилась мильною бульбашкою. Через деякий час, неодноразово згаданий член Харківської міської управи Іванов повідомив свою установу про те, що хоча минулого року він був приставлений до комісії чиновника з особливих доручень Деева, з метою перевірки законності проживання Харківських євреїв, але розпочати роботу він так і не зміг. І це не з власного недбальства, а через відсутність самого Деева (який, як ми пам'ятаємо, і повинен був очолити комісію з перевірки). На звернення Іванова, безпосередньо до пана Деева, останній відповів, що таке доручення з нього знято і передано до губернського правління для додаткового розгляду.

Іванов звернувся з власним запитом до вищеназваної установи і з'ясував, що правлінням було прийнято рішення провести найближчим часом (тепер вже без визначеного терміну) одноденний перепис всіх євреїв Харкова. Остаточо

спантеличеному пану Іванову залишалося лише рапортувати про таке рішення до своєї установи [7, с. 12].

Висновки. Проведене дослідження приводить нас до наступних висновків. По-перше – за досліджуваний період, права єврейської громади Харкова здавалось би постійно знаходилися в підвішеному стані. У цьому випадку, слова Дж. Клієра про те, що: «у законодавця підхід до євреїв як до особливої групи населення, якій усе заборонено, що не дозволено» цілком виправдовують себе [11, с. 21]. Чинне законодавство та політика імперського центру дозволяла державним інститутам, за будь-якого приводу (будь то примха окремого чиновника або антисемітський донос жителя міста), використовувати свої повноваження проти єврейського населення. Не останню роль тут грали і економічні інтереси групи, що мала фактичну монополію на харківське самоврядування – місцевого купецтва.

По-друге – попередні висновки нерідко вступали в протиріччя з життєвими реаліями. З цього боку, постійно зростаюча чисельність єврейської громади Харкова, в тому числі за рахунок кваліфікованих соціальних груп єврейського населення мала місце, що цілком узгоджується з теорією Натанса. Не суперечить їй і прогресуюча акультурація (як ми зазначали вище, в першу чергу за рахунок зростаючого вживання російської мови) єврейського населення в ситуації «зустрічі культур».

Тим не менш, очевидно, що термін «селективна інтеграція» навряд чи може характеризувати структуру зростаючого єврейського населення міста. Скоріше динамічне зростання міста, що модернізувалось, обіцяло широкий вибір сфер зайнятості і залучало населення регіонів які перебували в економічній стагнації. Такий висновок підтверджується навіть поверховим аналізом тих галузей міської економіки, які в першу чергу зростали за рахунок мігруючого населення, в тому числі єврейського. Представники більш високопоставлених кіл імперської бюрократії – губернського рангу намагалися вирішувати юридичні казуси, що виникали за цих обставин за допомогою компромісів. Вони не поспішали застосовувати силу у таких випадках, демонструючи рішучість хіба що на папері. Ймовірно, зважуючи всі плюси і мінуси реального втручання в таку справу, чиновники вважали за краще закрити очі на існуючі порушення чинного законодавства, перспективі витрати державних коштів і наданням такій справі публічного розголосу. До того ж очевидною залишалася економічна ефективність присутності єврейської громади в господарському житті міста.

Список літератури: **1.** Антонов А. Л., Маслійчук В. Л., Парамонов А. Ф. История Харьковского городского самоуправления 1654–1917 / А. Л. Антонов, В. Л. Маслійчук, А. Ф. Парамонов – Харьков, 2004. – 192 с. **2.** Багалея Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования. 1655–1905 / Д. И. Багалея, Д. П. Миллер – Т. 2 – Харьков, 1993. – 980 с. **3.** Барталь И. От общины к нации: евреи Восточной Европы в 1772-1881 / И. Барталь – Москва – Иерусалим, 2007. – 264 с. **4.** ДАХО. Ф. 4. Оп. 187. Спр. 119. **5.** ДАХО. Ф. 4, Оп. 187. Спр. 160. **6.** ДАХО. Ф. 4, Оп. 187. Спр. 291. **7.** ДАХО. Ф. 45, Оп. 1, Т. 2. Спр. 656. **8.** *Евреи в современном мире: антология документов.* – М., 2003. – 799 с. **9.** *Западные окраины Российской империи.* – М., 2006. – 606 с. **10.** Иванова Н. А., Желтова В. П. Сословно-классовая структура России в конце XIX – начале XX вв. / Н. А. Иванова, В. П. Желтова – М., 2004. – 572 с. **11.** Клиер Дж. Россия собирает своих евреев / Дж. Клиер – М., 2000. – 190 с. **12.** Маслійчук В. Л. Провінція на перехресті культур / В. Л. Маслійчук – Харків, 2007. – 400 с. **13.** Натанс Б. За чертой: Евреи встречаются с позднеимперской Россией / Б. Натанс – М., 2007. – 464 с. **14.** *Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г.* СПб., 1904. – Т.47. **15.** Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии (Социально-политическая история евреев Одессы и Новороссии, 1881-1904 гг.) / Полищук М. – Иерусалим – Москва, 2002. – 424 с. **16.** Фельдман Д. З. Страницы истории евреев России XVIII–XIX вв. / Д. З. Фельдман – М., 2005. – 422 с. **17.** Ципперштейн С. Евреи Одессы. История культуры. 1794–1881 / С. Ципперштейн – Москва – Иерусалим, 1995. – 207 с. **18.** *Частное предпринимательство в дореволюционной России: этноконфессиональная структура и региональное развитие, XIX – начало XX в.* – М., 2010. – 552 с. **19.** Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) / Д. М. Чорний – Харків, 2007. – 304 с. **20.** Herlihy P. *Odessa: A History, 1794-1914* / P. Herlihy. – Cambridge, 1986. – 576 p. **21.** Levitats I. *The Jewish Community in Russia, 1844-1917* / I. Levitats. – Jerusalem, 1981. – 656 p. **22.** Loewe H.-D. *The Tsars and the Jews, 1772-1917* / H.-D. Loewe. – Singapore, 1993. 190 p.

Надійшла до редколегії 21.03.2014 р.

УДК 94:314.148(477.54) «XVIII/XX»

З життя єврейської громади Харкова кінця XIX – початку XX ст.: конформізація під батогом / А. В. Харченко // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХП». – 2014. - № 25 (1068). – С. 126-133. Бібліогр. : 22 назви. – ISSN 2079-0813.

У статті автор досліджує історію формування єврейської громади Харкова наприкінці XIX – на початку XX ст. Формування громади відбувалося на тлі модернізації її традиційних інститутів. Центральна і місцева влада проводила дискримінаційну політику щодо єврейського населення. Вивчення взаємодії влади на різних рівнях дозволяє говорити про поєднання імперської та ліберальної моделі в підході до єврейської громади.

Ключові слова: акультурація, єврейське населення, модернізація, селективна інтеграція, Харків.

УДК 94:314.148(477.54) «XVIII/XX»

Из жизни еврейской общины Харькова конца XIX – начале XX вв.: конформизация под кнутом / А. В. Харченко // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХП». – 2014. - № 25 (1068). – С. 126-133. Бібліогр. : 22 назви. – ISSN 2079-0813.

В статье автор исследует историю формирования еврейской общины Харькова в конце XIX – начале XX вв. Формирование общины происходило на фоне модернизации ее традиционных институтов. Центральные и местные власти проводили дискриминационную политику в отношении еврейского населения. Изучение взаимодействия властей на разных уровнях позволяет говорить о сочетании имперской и либеральной модели в подходе к еврейской общине.

Ключевые слова: аккультурация, еврейское население, модернизация, селективная интеграция, Харьков.

In the article the author researches the history of the formation of the Jewish community of Kharkov in the end XIX-th – the beginning XX-th centuries. Forming a community occurred against the background of the modernization of its traditional institutions. Central and local authorities conducted a discriminatory policy against the Jewish population. Study of interaction of various levels of government allows speaks about the combination of Imperial and liberal models in the approach to the Jewish community.

Keywords: acculturation, the Jewish population, modernization, selective integration, Kharkiv.